

of its existence the Ukrainian social and democratic league was included in the RSDRP as an independent unit.

On the eve of the first Russian revolution there were three ideological and political groups in the Foreign RUP. Autonomists stood for entering the RSDRP as the independent member and supported its program. They were sure that after disappearing of private property all social and national issues would be decided. Federalists stood for the entering into the Russian Marxist Party according to federal base and supported «national forms of proletarian movement». The third and the most numerous group included defenders of the Ukrainian independent social and democratic party (later they also supported federal approach and stood for entering the RSDRP). The members of this party stood for national and territorial status in the future Russian democratic republic.

The RUP-UCDRP was one of the most influential parties in 1905–1907. It fought for national interests and union with the other Marxist parties and leagues on a federal base. According to its policy all national questions should be decided with the help of the national and territorial autonomy. At the same time some members of this party tended to powerful international tendency and underestimated the meaning of national issues in the life of Ukraine and Russian state. They just wanted to join in the RSDRP. The supporters of these ideas were presented by small groups of so called «oblasnyky» and separate members of the party. The reason of this tendency was rooted in the weakness of the National Marxist Party and powerful influence of the Russian social democracy.

Key words: *classification, social democracy, Marxism, working class, national, international.*

Отримано: 19.10.2016 р.

УДК 477.43«19/20»

Вадим Стецюк

КИЇВСЬКА ВІЙСЬКОВО-ФЕЛЬДШЕРСЬКА ШКОЛА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Вадим Стецюк. Київська військово-фельдшерська школа наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У статті проаналізовано організацію навчального процесу, педагогічний та учнівський склад Київської військово-фельдшерської школи (КВФШ) – єдиного на Правобережній Україні й одного з шести на всю Російську імперію навчальних закладів такого типу. Показано, що школа, організована ще у 1838 р., в період реформ Олександра ІІ зробила різкий ривок у своєму якісному розвитку – було розширено приміщення, створено замський табір у Китаєві, до навчального процесу залучено фахових науковців-медиків із Університету Святого Володимира та офіцерів із досвідом педагогічної роботи. Продемонстровано, що відсутність перспективи кар'єрного зростання зумовлювала вступ до школи переважно дітей із бідних селянських та робітничих родин, для

яких «казеннокоштане» навчання ставало соціальним ліфтом, який дозволяв піднятися соціальною драбиною. Ряд випускників школи згодом стали відомими громадсько-політичними та культурними діячами, долучившись до розвитку як українського національного, так і загальноімперського соціалістичного руху.

Ключові слова: військово-фельдшерська школа, Іван Огієнко, Микола Щорс, Остап Вишня, Панас Любченко.

Вадим Стецюк. *Киевская военно-фельдшерская школа в конце XIX – начале XX в.* В статті проаналізовані організація учебного процесу, педагогический и ученический состав Киевской военно-фельдшерской школы (КВФШ) – единственного на Правобережной Украине и одного из шести на всю Российскую империю учебных заведений такого типа. Показано, что школа, организованная еще в 1838 году, в период реформ Александра II сделала резкий рывок в своем качественном развитии – были расширены помещения, создан загородный лагерь в Китаево, в учебный процесс вовлечены профессиональные ученые-медики с Университета Святого Владимира и офицеры с опытом педагогической работы. Продемонстрировано, что отсутствие перспектив карьерного роста предопределяла поступление в школу преимущественно детей из бедных крестьянских и рабочих семей, для которых «казенноплатное» обучение становилось социальным лифтом, которое позволяло подняться по социальной лестнице. Ряд выпускников школы впоследствии стали известными общественно-политическими и культурными деятелями, приобщившись к развитию как украинского национального, так и общеимперского социалистического движения.

Ключевые слова: военно-фельдшерская школа, Иван Огиенко, Николай Щорс, Остап Вишня, Панас Любченко.

У значному масиві досліджень, присвячених життєвому та творчому шляху Івана Огієнка, Остапа Вишні, Василя Чечвянського, Михайла Донця, Панаса Любченка практично відсутні роботи, в яких би аналізувалось значення для становлення особистості цих видатних історичних діячів періоду навчання у Київській військово-фельдшерській школі. Більше того, попри існування цілого ряду робіт з історії школи, зокрема, фундаментальної праці М. Бойчака та Р. Лякіної¹, побіжної характеристики у праці О. С. Ішутіна, С. Н. Шнітко, Г. А. Яроша, Ю. А. Соколова², у науковій літературі практично не піднімалось питання щодо ролі випускників школи у політичному, соціальному та культурному житті XIX – початку XX ст. Ще гіршою є ситуація у науково-популярній літературі, присвяченій таким відомим випускникам школи як Микола Щорс³, Дем'ян Бедний⁴ тощо.

Школа з підготовки військових фельдшерів була організована при Київському військовому госпіталі у 1838 р., паралельно із аналогічними школами у Санкт-Петербурзі, Москві та Іркутську⁵.

На початковому етапі існування школи кадрове питання вирішувалось

шляхом накладання додаткових обов'язків на лікарів шпиталів, при яких були відкриті фельдшерські школи. Мали місце також проблеми із учнівським контингентом. Тривалий час військово-фельдшерські школи поповнювались хлопчиками, переведеними із батальйонів кантоністів. В останніх проходили службу до досягнення повноліття солдатські сини, котрі фактично були кріпаками військового відомства. Саме із цих молодих людей готували топографів, кравців, шевців, інших фахівців для військових частин. При цьому фах військового фельдшера, що не давав ані перспектив кар'єрного зростання, ані можливостей додаткового заробітку у цивільному житті (малоосвічене селянство практично не зверталось до медиків із освітою європейського типу) був значно менше популярним у порівнянні із ремісничими спеціальностями. Як результат, до військово-фельдшерських шкіл йшли на навчання чи не найгірші кантоністи, що, звісно, негативно позначалось на якості підготовки фахівців⁶.

Лише у 1869 р. Олександр II підписав нове Положення про військово-фельдшерські школи. За цим документом школи відокремлювались від госпіталів і перетворювались в окремі військові інституції, керівництво ними передавалось начальнику школи (стройовому офіцеру у званні підполковника або полковника) та інспектору класів (практикуючому лікарю)⁷.

Колектив школи складався з вихователів та вчителів-предметників, що забезпечували викладання наступних навчальних дисциплін: Закон Божий, історія, географія, арифметика, геометрія, зоологія, російська і латинська мови, чиstopисання, ботаніка, фізика, анатомія, фізіологія, фармація з фармакогнозією, фармакологія з рецептурою, хірургія з десмургією та механургією, а також прибирання поранених, патологія і терапія, знання про пов'язки, гігієна з наданням допомоги «обмерлим», доглядом за хворими і практикою дезінфекції, військові статuti. Крім того, на всіх етапах навчання з учнями проводили заняття зі строювої підготовки, гімнастики та співів, а в старших класах – також практичні заняття у різних відділеннях Київського військового госпіталю (хірургічному, венеричному, внутрішніх хвороб) та аптеці. Все це дозволяло підготувати достатньо освіченого та різносторонньо підготовленого фахівця-медика⁸.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Київська військово-фельдшерська школа була найбільшим навчальним закладом такого типу у Російській імперії, у ній проходили навчання 350 вихованців; для порівняння, у Санкт-Петербурзькій та Московській школах навчались по 300 осіб, а у Тифліській, Херсонській та Іркутській – по 200⁹.

Доволі високим був фаховий рівень викладачів та адміністративного апарату школи. Так, наприкінці XIX ст. школу очолював полковник (згодом генерал-майор) Андрій Павлович Коломієць, якого у спогадах І. Огієнка, праці М. Бойчака і К. Ляліної помилково назвав Коломійцевим. На жаль, нам не вдалось віднайти якихось даних про особу А. П. Коломійця, натомість чимало інформації збереглося про його наступника на посаді, який очолював школу у 1901–1917 рр. – полковника (згодом генерал-майора) Леонід Петрович Калашников, командир та педагог із величезним життєвим та професійним досвідом. На від-

міну від більшості офіцерів царської армії, він отримав не лише фахову освіту, але й закінчив Костянтинівський межовий інститут. Показово, що по закінченні піхотного військового училища Леоніда Петровича направили для проходження служби в артилерію; справа в тому, що через обмежену кількість фахівців, яких готували єдині артилерійське та інженерне училища, доволі часто кращих випускників піхотних училищ направляли у ці роди військ. Тож, гадаємо, вже сам цей факт переконливо свідчить про високий рівень підготовки офіцера. Слід також відзначити, що до призначення начальником військово-фельдшерської школи полковник Калашников уже мав солідний бойовий (у 1877–1878 рр. брав участь у російсько-турецькій війні, за бойові заслуги по чергово нагороджений орденами Святої Анни 4-го ступеня, Святого Станіслава 3-го ступеня з мечами і бантом, Святої Анни 3-го ступеня з мечами і бантом) та педагогічний (у 1879–1893 рр. був офіцером-вихователем, а у 1893–1901 рр. – ротним командиром Київського кадетського корпусу) досвід¹⁰.

На чолі КВФШ Л. П. Калашников відзначився цілим рядом ініціатив: було покращено харчування учнів, влаштовано пральню, закуплено новий кухонний і столовий посуд. З ініціативи начальника школи було створено умови для більш цікавого і різноманітного дозвілля учнів, які отримали можливості для занять музикою і співами, катанням на човнах, риболовлею і навіть шовківництвом¹¹.

Саме на час керівництва школою полковника Калашникова припадає пік кадрового забезпечення навчального закладу. Напередодні I світової війни навчальний процес забезпечували п'ять докторів медицини, два приват-доценти медичного факультету Університету Святого Володимира, 11 лікарів, два священника з вищою богословською освітою та шість провізорів¹².

Особовий склад школи відігравав помітну роль в житті Києва пізнього імперського часу. Ряд медиків, котрі викладали у школі, були членами Київського товариства лікарів – першої на теренах України медичної громадської організації (діяла з 1840 р.), серед здобутків якої перші в Російській імперії нічні чергування лікарів, боротьба з інфекційними хворобами, облаштування нічліжок для найбідніших жителів Києва¹³. У 1886 р. група військових медиків Києва, в тому числі й викладачі КВФШ, створили Київське військово-санітарне товариство, перед яким ставилась задача «взаємного обміну думками та спільного обговорення питань зі сфери гігієни в цілому і воєнної профілактики, зокрема, щодо застосування для санітарних потреб військ, розташованих у районі Київського військового округу; полегшення різнобічного огляду й обговорення даних питань шляхом зближення воєнних лікарів, фармацевтів і ветеринарів з командирами окремих частин, інженерами, особами, які завідували воєнними хлібопекарнями, обмундирувальними майстернями, продуктовими магазинами, інтендантськими складами тощо, а також тими представниками цивільного відомства, які, за своїм службовим положенням чи спеціальними знаннями, могли сприяти найбільш практичному вирішенню питань попередження чи припинення епідемічних і епізоотичних хвороб; сприяння поширенню у військах Київського воєнного округу гігієнічної інформації щодо збереження здоро-

в'я, а також охороні людей від захворювання заразними або епідемічними хворобами, притаманними даній місцевості, через влаштування усних бесід, випуск інструкцій і брошур на мові, доступній солдатам»¹⁴. Долучались викладачі школи й до інших громадських ініціатив – так, наприклад, викладач школи колезький радник Жданов був одним з провідних діячів Київського військово-економічного товариства – своєрідного кооперативу офіцерів і військових чиновників¹⁵.

У розпорядженні школи була солідна матеріальна база. Розміщувався навчальний заклад у північній частині Київської фортеці, каземати якої дозволяли забезпечити навчальними аудиторіями та казармами учнів школи, а персонал – квартирами. Крім того, з 1880-х рр. школа володіла замиським табором у дачній місцевості Китаїв (зараз – у Голосіївському районі Києва), де на 17 десятинах землі було споруджено житлові приміщення і закладено ботанічний сад¹⁶.

Розміщення КВФШ в одному з найбільших міст Російської імперії давало можливість регулярно купувати для шкільної бібліотеки новітню літературу (звісно, що школи, розташовані у Херсоні чи Іркутську мали для цього значно гірші можливості). Як показує дослідження А. Панченко, бібліотека школи була однією з найкращих серед бібліотек аналогічних навчальних закладів. Крім того, тісні зв'язки з медичним факультетом Університету Святого Володимира призвели до рішення вченої ради про дозвіл учням школи на користування книгозбірнею університету; показово, що в історичних джерелах відсутні відомості про подібні можливості для учнів інших фельдшерських шкіл (щоправда, учні Санкт-Петербурзької військово-фельдшерської школи в певні етапи отримували право користування бібліотекою військово-медичної академії)¹⁷.

Слід також детально зупинитись на учнівському контингенті Київської військово-фельдшерської школи. На жаль, у нашому розпорядженні є біографії лише окремих випускників, до того ж, різних років. Однак загалом, якщо говорити про соціальне походження учнів школи, постає наступна картина: виходець із селянства або робітництва, переважно – із найбідніших верств цих станів. Очевидно, освіта у військово-фельдшерській школі навіть відносно заможним селянським родинам видавалась не надто привабливою. Як приклад, наведемо кількох діячів доби Визвольних змагань 1917–1920 рр. Так, М. Драй-Хмара, виходець із козаків Полтавської губернії (нащадки козацтва Гетьманщини, які, попри зрівняння ще у XVIII – першій половині XIX ст. у правах із державними селянами, зберігали ряд привілеїв) навчався спершу у чотирикласній початковій школі, згодом – у гімназії та Колегії Павла Галагана¹⁸. Дмитро Одріна, хоч і походив із бідної селянської сім'ї, однак зміг отримати стипендію Київського губернського земства на навчання спершу в земській фельдшерській школі, а згодом – на медичному факультеті Київського університету¹⁹.

Як бачимо, навіть заможні селянські та робітничі родини (а за певних можливостей – навіть незаможні) намагались обрати для своїх дітей інші можливості для отримання освіти. Військово-фельдшерські школи ставали своєрідним соціа-

льним ліфтом для найменш забезпечених. Надзвичайно показовим є приклад братів Павла і Василя Губенків, більш відомих, відповідно, як Остап Вишня і Василь Чечвянський. Багатодітна сім'я (за різними відомостями, 13 або 17 дітей) не могла проіснувати за рахунок землеробства, тож обох хлопців направили на навчання до військово-фельдшерської школи²⁰. Аналогічною була ситуація Миколи Щорса, якого разом із братом відправили на навчання до Київської військово-фельдшерської школи саме через багатодітність родини²¹.

Подібною була сімейна ситуація і в більшості інших відомих випускників КВФШ. Щодо оперного співака Михайла Донця відомо, що він народився у багатодітній робітничій родині (мав брата і п'ятеро сестер), яка проживала у невеликій напіврозваленій халупі, самовільно збудованій під стінами заводу «Арсенал», де працював батько. Юхима Придворова (майбутнього поета Дем'яна Бедного), батько якого жив і працював у Єлисаветграді, виховувала мати; згодом поет описав цей час наступним чином: «З семи років і до тринадцяти мені довелося витерпіти каторжне спільне життя з матір'ю в селі у діда Софрона, надзвичайно душевного дідугана, який дуже мене любив і жалів. Що стосується матері, то... якщо лишився я живим на цьому світі, вона найменше в цьому повинна. Тримала вона мене в чорному тілі й біла смертним боєм»²².

Іван Іванович Огієнко також підтверджує подібну тенденцію. Один із шести дітей в сім'ї, він уже в неповних три роки втратив батька, після чого його і ще двох синів самостійно виховувала мати. Наскільки складним було становище вдови та її дітей, свідчить той факт, що двох синів довелося віддати «у науку» до кушніра і лише наймолодший Іван залишився з матір'ю; навчання у початковій школі майбутньому міністру довелося перервати через відсутність «відповідної одежі»²³.

Очевидно, схожою була ситуація в інших військово-фельдшерських школах. Прикладом може слугувати Іван Сорокін, котрий у 1918 р. пройшов стрімкий шлях від командира першого на Кубані більшовицького загону до командуючого 11-ю радянською армією. Юнак із бідної козацької родини зміг вступити на навчання лише до Катеринодарської військово-фельдшерської школи, а згодом лише виняткові умови світової війни дозволила йому отримати вищу військову освіту та стати офіцером²⁴.

Слід зазначити, що вихованці школи жили багатим духовним життям. При навчальному закладі діяла домовна церква. Крім того, самі учні виступали з різноманітними культурницькими ініціативами – скажімо, Іван Огієнко та Юхим Придворов видавали рукописний журнал «Наша бібліотека»²⁵. Щодо Михайла Донця відомо, що у роки навчання він брав участь у самодіяльних театральних постановках²⁶.

Водночас досить значна учнів і випускників КВФШ активно долучались до суспільно-політичного життя. Відомо, що у 1905 р., на піку революційного руху, учні старшого класу подали начальнику школи петицію, в якій вимагали звільнити учнів від миття підлоги, скасувати стеження за учнями та попередній перегляд їхніх листів перед отриманням або відправкою, припинити карати учнів

позбавленням їжі, продовжити звільнення до ранку наступного дня, а також запровадити в четвертому класі викладання алгебри і російської мови. Крім учнів, петицію підписали п'ятеро педагогів, включно із статським радником (цивільний чин, що відповідав армійському званню полковника), що яскраво свідчило про масштаби поширення революційних ідей. Інцидент викликав неабиякий резонанс, його розслідування доручили генерал-майору М. П. Рещикову – генералу для доручень при командуючому Київським військовим округом²⁷.

Для багатьох випускників КВФШ кінця XIX – початку XX ст. поштовхом до активної суспільно-політичної діяльності стали події I світової війни і, особливо, революційні події 1917–1921 рр., що робить будь-які просопографічні спостереження малодостовірними. Безумовно, за царської влади подальше життя, приміром, Миколи Щорса або Остапа Вишні склалось би іншим чином. Тим не менш, принаймні деякі випускники Київської військово-фельдшерської школи вже у дореволюційні часи долучились до соціалістичного руху. В першу чергу тут доречно згадати Дем'яна Бедного, котрий з 1912 р. був активним членом РСДРП²⁸, та Панаса Любченка, який у 1913 р., ще в період навчання у фельдшерській школі, вступив до Української партії соціалістів-революціонерів²⁹.

Як бачимо, Київська військово-фельдшерська школа у пізньоімперський період займала важливе місце на освітньо-культурній мапі Наддніпрянської України. Школа приймала на навчання вихідців із бідних селянських і робітничих родин, при цьому належна кадрова та матеріальна база дозволяла ефективно організовувати навчальний процес, готуючи для імперського військового відомства фахівців високого рівня. Школа не лише була кращим навчальним закладом такого типу в Російській імперії, але й стала важливим осередком суспільного життя – її викладачі долучались до цілого ряду медичних та соціально-економічних ініціатив, а ряд випускників згодом зробили помітний внесок у політичне та культурне життя.

Примітки:

¹ Бойчак М. П. Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале 1838–1926 гг.: к 250-летию Главного ордена Красной Звезды военного клинического госпиталя Министерства обороны Украины (1755–2005) / М. П. Бойчак, Р. Н. Лякина. – К.: [б.и.], 2004. – 158 с.

² Ишутин О. С. Военно-фельдшерское образование. 200 лет в истории / О. С. Ишутин, С. Н. Шнитко, Г. А. Ярош, Ю. А. Соколов // Военная медицина. – 2016. – №2. – С. 2-8.

³ Карпенко В. Николай Щорс / В. Карпенко. – М.: Молодая гвардия, 1974. – 224 с.

⁴ Макаров А. Демьян Бедный / А. Макаров. – М.: Художественная литература, 1964. – 164 с.

⁵ Ишутин О. С. Вказана праця. – С. 2.

⁶ Там само. – С. 2.

⁷ Там само. – С. 3.

- ⁸ Бойчак М. П. Вказана праця. – С. 38-39; Ишутин О. С. Вказана праця. – С. 3.
- ⁹ Ишутин О. С. Вказана праця. – С. 3.
- ¹⁰ Список полковникам по старшинству / Составлен по 1 марта 1911 года. – СПб.: Военная типография, 1911. – С. 5.
- ¹¹ Бойчак М. П. Вказана праця. – С. 44-45.
- ¹² Там само. – С. 45.
- ¹³ Обзоры деятельности медицинских обществ и съездов врачей. – М.: Общество русских врачей в память Н.И. Пирогова, 1905. – Вып. 1. – С. 57.
- ¹⁴ Там само. – С. 59.
- ¹⁵ Корреспонденция «Разведчика». Киев // Разведчик. – 1898. – №380. – С. 89.
- ¹⁶ Бойчак М. П. Вказана праця. – С. 39.
- ¹⁷ Панченко А. М. Библиотеки военно-фельдшерских школ / А. М. Панченко // Библиотекосведение. – 2015. – №5. – С. 104.
- ¹⁸ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – С. 221.
- ¹⁹ Завальнюк О. М. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – Вип. 2. – С. 112.
- ²⁰ Цеков Ю. «Мою роботу рецензував народ!» / Юрій Цеков // В кн.: Вишня Остап. Твори в чотирьох томах. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 1: Усмішки, фейлетони, гуморески (1919–1925 рр.). – С. 8.
- ²¹ Карпенко В. Николай Щорс. – С. 31-32.
- ²² Цит. за: Макаров А. Демьян Бедный. – С. 12.
- ²³ Огієнко І. Рятування України / Упор., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. – К.: Наша наука і культура, 2005. – С. 70.
- ²⁴ Карпов Н. Д. Мятаж главкома Сорокина: правда и вымыслы / Н. Д. Карпов. – М.: Русская панорама, 2006. – С. 44.
- ²⁵ Огієнко І. Вказана праця. – С. 72.
- ²⁶ Там само. – С. 72.
- ²⁷ Бойчак М. П. Вказана праця. – С. 54.
- ²⁸ Макаров А. Вказана праця. – С. 57.
- ²⁹ Там само. – С. 57-58.

Vadym Stetsiuk. Kyiv military doctor-assistant's school in the end of XIXth – beginning of XXth ct. Article is dedicated organization of educational process, pedagogical and student's composition of Kyiv military doctor-assistant's school, is analysed in the article – only on Right-bank Ukraine and one of six on all Russian empire of educational establishments of such type. It is shown that the school organized as early as 1838, in the period of reforms of Oleksandr II did a sharp jerk in the quality development – an apartment was extended, an out-of-town camp is created in Citaevo, to the educatio-

nal process professional scientists-physicians are brought over from University of Saint Volodymyr and officers with experience of pedagogical work. It is shown, that absence of prospect of quarry increase predetermined the prelude of school mainly children from poor peasant and working families, for that budget studies became a social elevator that allowed to rise a social stair. The row of graduating students of school became well-known public-political and cultural figures afterwards, becoming familiar with to development both Ukrainian national and all-Russian socialistic motion.

Key words: *military doctor-assistant's school, Ivan Ohienko, Mykola Shchors, Ostap Vyshnia, Panas Lyubchenko.*

Отримано: 12.11.2016 р.